

АСВЯТЛЕННЕ ГІСТОРЫКАМІ ЎЗДЗЕЯННЯ САЦЫЯЛЬНЫХ ПРАЦЭСАЎ У
АГРАРНАЙ СФЕРЫ ВЫТВОРЧАСЦІ НА ГРАМАДСКА-ПАЛІТЫЧНАЕ
ЖЫЦЦЁ БЕЛАРУСІ (КАНЕЦ ХІХ — ПАЧАТАК ХХ ст.)

Вывучэнне сацыяльных працэсаў з'яўляецца важнай задачай гістарычнай навукі, што дазваляе раскрыць эвалюцыю грамадства, змяненне яго стану ў часе. Сацыяльныя працэсы, што адбываліся ў гісторыі Расіі, у тым ліку і Беларусі ў канцы ХІХ — пачатку ХХ ст., за кароткі перыяд прывялі да кардынальнай змены ўсяго ладу жыцця, глыбокіх пераўтварэнняў у палітычнай, эканамічнай і сацыяльнай сферах. Зрухі, якія назіраліся ў гэтыя гады, можна падзяліць на мэтанакіраваныя і стихійныя, матэрыяльныя і духоўныя, супрацоўніцтва і саперніцтва, стварэння і разбурэння і інш. Яны адбываліся ў розных формах і ва ўсіх сферах жыцця грамадства і выклікалі пільную ўвагу гісторыкаў, асабліва ў сувязі з аграрным крызісам, які пранізваў усе сферы жыцця Расійскай імперыі на мяжы ХІХ—ХХ стст. Разам з тым ў працах гісторыкаў як беларускіх, так і расійскіх увага канцэнтравалася на разглядзе сацыяльных працэсаў у якасці самадастатковых з'яў, якія існавалі самі па сабе. Між тым яны заўсёды знаходзяцца ў цеснай узаемасувязі з грамадска-палітычным жыццём краіны. Раскрыццё гэтых сувязей мае вялікае навуковае значэнне, паколькі служыць выяўленню ўзаемадзеяння аб'ектыўных і суб'ектыўных фактараў развіцця грамадства, што вызначаюць яго характар на пэўным адрэзку часу.

У гістарычнай навуцы да апошняга часу складвалася так, што сацыяльна-эканамічныя працэсы падаваліся пераважна ў якасці простага рэгістрацыі эканамічных інтарэсаў людзей. «У сапраўднасці, — адзначае вядомы мысліцель ХХ ст. Людзвіг фон Мізес, — чала-вечыя паводзіны вызначаюцца не толькі інтарэсамі, але і сацыяльнымі ўстаноўкамі. Сацыяльная ўстаноўка — гэта эмацыянальны стэрэатып рэакцыі індывіда ці групы на рэальныя альбо патэнцыяльныя сітуацыі. На шчасце, існуе шмат людзей, сацыяльныя ўстаноўкі якіх не ідэнтычныя іх інтарэсам» [1, с. 149].

Сацыяльны працэс — гэта развэрстанне патэнцыялу асобы, зацвярджэнне статусу сацыяльных груп, класаў, этнічных і канфесіянальных адносін, ладу жыцця людзей. Аб тым, што ў савецкай гістарыяграфіі ўплыў сацыяльных працэсаў на грамадска-палітычнае жыццё падаецца ў спрошчаным механістычным выглядзе, сведчаць працы па праблемах сацыяльна-эканамічнага развіцця беларускай вёскі ў канцы XIX — пачатку XX ст.

Вывучэнне аграрнага пытання ў Беларусі ў канцы XIX — пачатку XX ст., яго ўплыву на грамадска-палітычнае жыццё ў краі на мяжы стагоддзяў з'яўляецца актуальнай задачай беларускай гістарычнай навукі.

Савецкая гістарычная школа ўплыў сацыяльных працэсаў на грамадска-палітычныя падзеі беларускай вёскі зводзіла да барацьбы сялян за скасаванне памешчыцкага землеўладання, пры гэтым вызначала яе агульнай для ўсёй Расіі. Аднак сацыяльныя працэсы ў аграрнай сферы — гэта найперш грамадскія, сацыяльныя адносіны ў сферы сельскагаспадарчай вытворчай дзейнасці і звязаная ўнутраным адзінствам сістэма прававых норм, якая рэгулюе гэтыя адносіны. Не меншае значэнне мелі і сацыяльныя ўстаноўкі, якія існавалі ў сялянскім асяроддзі. Усё гэта абумоўлівала як розныя формы, размах і напружанасць барацьбы, так і шматлікія спробы вырашыць пытанне пры дапамозе законатворчай дзейнасці, уплывала на вызначэнне характару грамадска-палітычнага жыцця тагачаснай вёскі.

Вызначальнай рысай пазямельных адносін у Расіі на працягу вялікага гістарычнага адрэзка часу было тое, што землеўладанне з'яўлялася саслоўным. Гэту асаблівасць не кранулі пераўтварэнні ні XIX, ні пачатку XX ст. Саслоўны лад Расійскай імперыі захоўваў дастаткова складаную структуру амаль да пачатку XX ст. Практычна кожнае з саслоўяў валодала пэўнымі правамі на зямлю. Аб'ём правоў і абавязкаў шмат у чым залежаў ад прыналежнасці землеўладальніка да таго ці іншага саслоўя.

Акрамя саслоўнага дваранскага і сялянскага землеўладання, расійскае права вылучала яшчэ некалькі катэгорый зямель: казённых, удзельных, гарадскія, земскія, а таксама землі духавенства, сельскіх таварыстваў і інш.

Заканадаўчае рэгуляванне зямельных адносін было складаным, а шматлікія інстытуты знаходзіліся ў стадыі развіцця, як і само зямельнае і аграрнае права. Аграрнае і зямельнае права як самастойныя галіны пачынаюць складвацца толькі на мяжы XIX—XX ст. Развіццё працякала ў кірунку грамадзянска-прававога рэгулявання, вылучаецца права на нерухомасць, у тым ліку і на зямлю. З іншага боку, правазнаўцы звярнулі сур'ёзную ўвагу на саслоўнае землеўладанне і найперш на самае праблематычнае — сялянскае.

Выключнае значэнне для вывучэння працэсу развіцця і вызначэння асаблівасцей прававога стану сялян у канцы XIX — пачатку XX ст. уяўляюць працы А. А. Лявонцьева [2], І. Стра-хоўскага [3], а таксама часопіс «Вестник права». Глыбокі аналіз урадавых распараджэнняў і законапалажэнняў пра землеўладанне ў беларускіх губернях зрабілі Б. Г. Альшамоўскі [4] і С. Г. Грамачэўскі [5].

Калі вывучэнню аграрнага пытання, якое склалася ў краіне на рубяжы стагоддзяў, у эканамічных і гістарычных крыніцах да 1917 г. і пасля рэвалюцыі надавалася пэўная ўвага, дык яго адлюстраванне ў грамадска-палітычным жыцці, у тым ліку у асобна ўзятым рэгіёне Беларусі, не падвяргалася спецыяльнаму даследаванню. Яно павярхоўна праходзіла праз дыскусіі пра аграрныя адносіны, што разглядаліся ў цэлым для імперыі, дзе ўвага надавалася разнастайным праектам вырашэння гэтай праблемы. Як правіла, дыскутаваліся праекты нацыяналізацыі, сацыялізацыі, муніцыпалізацыі, адчужэння зямлі і недатыкальнасці прыватнай уласнасці на зямлю, пытанні барацьбы буйной і дробнай гаспадарак, ролі абшчыннай гаспадаркі і г. д.

Дарэвалюцыйныя даследаванні такога характару належалі ў асноўным правазнаўцам, эканамістам, палітыкам і насілі пераважна ака-дэмічны характар. Іх аўтары імкнуліся растлумачыць тыя ці іншыя навуковыя тэорыі, сацыяльныя праграмы, эканамічны курс з улікам умоў расійскай аграрнай традыцыі. Так, курс урада па вырашэнні аграрнага пытання папулярываўся ў працах А. С. Ярмолава [6], М. І. Гарамыкіна [7], дзе сур'ёзнай і ўсебаковай крытыцы падвяргаліся праграмы і погляды лібералаў і сацыялістаў. Аднак пытанне аб

уплыве сацыяльных працэсаў у аграрнай сферы вытворчасці тых гадоў на грамадска-палітычнае жыццё не закраналася.

Глыбокі аналіз умоў развіцця сельскай гаспадаркі Расійскай імперыі, навукова-тэарэтычнае даследаванне бліжэйшых яго перспектыв у сувязі з пашырэннем сялянскага землекарыстання, а таксама крытыка канцэпцый вырашэння аграрнага пытання ў праграмах сацыял-народнікаў, лібералаў адлюстравана ў двухтомнай працы вядучага тэарэтыка сацыял-дэмакратаў П. Маслава [8]. Сутнасць сацыяльных працэсаў у аграрнай сферы тых гадоў бачылася ім у фарміраванні ў асяроддзі сялянства саюзніка пралетарыяту ў будучай сацыяльнай рэвалюцыі. Гэта азначае, што разуменне ўплыву сацыяльных працэсаў на грамадска-палітычныя погляды сялянства ў вядучых тэарэтыкаў расійскай сацыял-дэмакратыі выцякала з прызначэння непахіснасці прынцыпу перавагі эканамічных інтарэсаў, без уліку сацыяльных устаноў.

Першыя беларускія навуковыя даследаванні па тэматыцы аграрных адносін і грамадска-палітычнага жыцця ў Беларусі на мяжы XIX—XX стст. адносяцца да 20 — 30-х гг. XX ст. Іх аўтарамі былі М. В. Доўнар-Запольскі [9], А. Цьвікевіч [10] і інш. Так, у працы М. В. Доўнар-Запольскага «Народное хозяйство Белоруссии в 1863—1914 гг.» на аснове статыстычнага матэрыялу раскрываецца паступовы працэс эканамічнай эвалюцыі ў рэгіёне, капіталізацыі сельскай гаспадаркі, расслаення сялянскай гаспадаркі, штучнага насаджэння ў краі «рускага» землеўладання, на думку аўтара, «нездорового типа, спекулятивного». Памешчыцкая гаспадарка таксама не карысталася сімпатыяй гісторыка [9]. Больш таго, у сваіх працах ён папракае царызм у нерашучасці ў адносінах да польскай шляхты. Варта звярнуць увагу на традыцыі навуковай школы (аўтар працы закончыў Кіеўскі ўніверсітэт).

Навуковую цікавасць выклікае выданне А. Цьвікевіча «Западно-русизм». Яно прысвечана аднаму з грамадска-палітычных рухаў у Беларусі, што сфарміраваўся ў XIX ст. Аўтар паказваў, як адбівалася на беларускім грамадстве русіфікатарская ідэалогія, прааналізаваў грамадска-культурнае жыццё, барацьбу польскага і расійскага капіталаў за беларускі рынак і, як вынік гэтай барацьбы,

выясненне польскага маэнтка з Беларусі [10]. Да першых спроб адлюстраваць гісторыю беларускага на-цыянальнага руху належыць нарыс Ф. Турука «Белорусское движение» [11]. У кантэксте вы-вучэння шэрага праблем і гісторыі Беларусі ў цэлым пытанні аграрных адносін на мяжы XIX—XX стст. закраналіся ў працах У. І. Пічэты [12]. Аднак спецыяльна вывучэннем іх уплыву на грамадска-палітычнае становішча ў краі ў гэтыя гады ён, як і Ф. Турук, не займаўся.

У пасляваенны перыяд значную ўвагу беларускія гісторыкі надавалі аграрна-сялянскаму пытанню. Яму былі прысвечаны артыкулы і працы М. М. Улашчыка [13], К. І. Шабуні [14], А. І. Воранавай [15], Е. П. Лук'янава [15]. Аграрная гіс-торыя ў той час была самай «бяспечнай». Таму гісторыкі не канцэнтравалі на ёй увагу, імкнучыся (па магчымасці) абмінуць нацыянальны курс самадзяржаўя. Ацэнка аграрнай палітыкі вялася не з нацыянальнага пункту гледжання, а з класавага. Гэта азначае, што ўсё грамадска-палітычнае жыццё, як і самі паводзіны людзей, вызначаліся выключна іх інтарэсамі, без уліку пастаянна існуючых сацыяльных устаноў. У той жа час гэтыя працы вылучае шырокая база крыніц, вялікая колькасць статыстычных даных.

Значны ўклад у вывучэнне аграрнай гісторыі краю зрабіў К. І. Шабуня сваёй манаграфіяй «Аграрный вопрос и крестьянское движение в Белоруссии в революции 1905—1907 гг.» [14]. У ёй дэтальна даследаваны пытанні землеўладання, развіцця капіталізму ў памешчыц-кай і сялянскай гаспадарцы, сялянскага руху ў Беларусі напярэдадні і падчас рэвалюцыі. Аднак адзначым, што неапраўдана шырокае, неадпавядаючае рэчаіснасці асвятленне атрымала ў манаграфіі дзейнасць РСДРП у Беларусі, якая паказваецца як адзіны абаронца інтарэсаў сялянства. Усе астатнія грамадскія рухі, партыі, перыядычны друк служылі нязначным упрыгожаннем, афармленнем гістарычнага фону гэтага перыяду і, як правіла, негатыўнага. У працы К. І. Шабуні вельмі шмат адмоўных эпітэтаў у адрас усіх грамадскіх і палітычных рухаў, за выключэннем РСДРП, катэгарычных ацэнак і абвінавачванняў у падмане, хлусні, правакацыях і г. д., хаця тыя ці іншыя пазіцыі маглі быць цвёрдым перакананнем ці, на крайні

выпадак, памылкай. Аналізуючы працу некалькіх Дзяржаўных дум і абспіраючыся на выступленні дэпутатаў, К. І. Шабуня ацэньвае дзейнасць польскіх памешчыкаў як нязначную, абвінавачвае іх у няшчырасці і фальшы, хаця яны шчыра верылі ў тое, пра што казалі і што абаранялі. Зразумела, што пры пралетарска-класавай ідэалагічнай зададзенасці іншага выніку ў працы не магло і быць.

У другой палове 60—80-х гг. у беларускай гістарыяграфіі тэмы сельскай гаспадаркі, эвалюцыі капіталістычных адносін у канцы XIX ст., аграрнага крызісу, сялянскага руху ў перыяд рэвалюцыі і аграрнага пытання ў Дзяржаўнай думе былі разгледжаны В. П. Панюцічам, В. В. Чапко, Л. П. Ліпінскім, К. І. Шабуняй у другім томе «Гісторыя Беларускай ССР» [16] і зборніку «Проблемы аграрной истории» [17]. На матэрыяле кандыдацкіх і доктарскіх дысертацый падрыхтаваны буйныя публікацыі А. І. Кажушкова «Развитие капитализма в сельском хозяйстве Белоруссии во второй половине XIX в.» [18], Ц. Е. Саладкова «Борьба трудящихся Белоруссии против царизма (1907—1917 гг.)» [19], Л. П. Ліпінскага «Развитие капитализма в сельском хозяйстве Белоруссии (вторая половина XIX в.)» [20]. Дзейнасць дробнабуржуазных і буржуазных партый і групавак стала прадметам даследавання М. В. Біча [21]. Значны ўклад у распрацоўку праблемы, якая звязана з аграрным пытаннем і сялянскім рухам у Беларусі, унеслі акадэмікі НАН Беларусі І. М. Ігнаценка [22] і М. П. Касцюк [23].

У гэты час глыбока і грунтоўна асвятляліся некаторыя аспекты аграрнай расійскай палітыкі. У кнізе С. Самбук «Политика царизма в Белоруссии во второй половине XIX века» [24] паказваецца палітыка царызму ў адносінах да памешчыкаў і сялянства, аналізуюцца галоўным чынам эканамічныя і сацыяльныя захады ўрада, накіраваныя на памяншэнне ўплыву ў краі польскага элемента.

Аднак пасляваенны перыяд для беларускай савецкай гістарычнай навукі быў адным з самых складаных. Шматлікія старонкі нашай мінуўшчыны заставаліся невядомымі ці малавядомымі. Яны ці свядома замоўчваліся, ці падаваліся так, як гэта было неабходна партыйна-дзяржаўнай уладзе. У выніку мы

мелі моцна ідэалагізаваную, аднабаковую і няпоўную гісторыю [23, с. 3]. Уплыў жа сацыяльных працэсаў на грамадска-палітычнае жыццё падаваўся спрошчана, у выглядзе матэрыяльных інтарэсаў, якія вызначаліся класавым становішчам пэўных груп насельніцтва.

З 1991 г. у беларускай гістарычнай навуцы актыўна разгарнулася праца па вывучэнні і пераглядзе шэрага пытанняў гісторыі аграрных адносін і іх адбітку ў грамадскім руху на мяжы XIX—XX стст. Тым ці іншым пытанням адзначанай тэмы прысвяцілі свае працы беларускія гісторыкі В. Ф. Бацяеў [25], П. І. Бригадзін [26], В. М. Бусько [27], У. П. Крук [28], М. М. Забаўскі [29], А. П. Жытко [30], В. П. Панюціч [31], В. П. Пічукоў [32], А. Ф. Смалянчук [33] і інш. Так, у манаграфіі П. І. Бригадзіна аналізуецца дзейнасць эсэраўскіх арганізацый на тэрыторыі беларускага краю, праграмныя палажэнні партыі, яе ўдзел у рэвалюцыі 1905—1907 гг. Упершыню ў беларускай гістарычнай навуцы ўсебакова вывучана дзейнасць польскага палітычнага і грамадскага руху (А. Ф. Смалянчук). Аўтар навуковых артыкулаў і дысертацыйнага даследавання, абапіраючыся на шырокую базу архіўных крыніц, польскі перыядычны друк, дае глыбокі аналіз пазіцый памешчыкаў па аграрным пытанні.

Значны ўклад у распрацоўку праблемы, якая звязана з сацыяльна-эканамічным развіццём беларускай вёскі, становішчам сялянскай гаспадаркі ў перыяд капіталізму, унёс сваімі працамі В. П. Панюціч. Яго даследаванні характарызуюцца скурпулёзнасцю і дэтальнасцю апісання падзей і фактаў, шырокім выкарыстаннем дакументальных крыніц. Асаблівай увагі заслугоўвае праца А. П. Жытко, прысвечаная гісторыі дваранства Беларусі перыяду капіталізму. Глыбокі непраздзятны навуковы аналіз жыццядзейнасці гэтай сацыяльнай групы насельніцтва дазволіў зрабіць шэраг прынцыпова важных вывадаў менавіта аб тым, што дваранства Беларусі на этапе капіталізму паспяхова перабудоўвала сваю гаспадарку на рыначных асновах і ў гэтых адносінах ішло наперадзе сялянскай сельскай гаспадаркі. Не было яно ў большасці сваёй і рэакцыйнай палітычнай сілай грамадства. Палітызаваны падыход большавікоў да вырашэння аграрнага пытання на падставе разбурэння

дваранскай гаспадаркі не меў пад сабой эканамічнай падставы. На глыбокай навуковай аснове прааналізаваны грамадска-палітычныя аспекты дзейнасці дваранства Беларусі з улікам не толькі яго інтарэсаў, але і сацыяльных устаноў. Гэта азначае, што праца А. П. Жытко з'явілася важным крокам на шляху пераадолення партыйна-класавых прынцыпаў, якія склаліся ў савецкай гістарыяграфіі пры асвятленні гісторыі Беларусі перыяду капіталізму.

Пэўным крокам ў гэтым напрамку з'явілася калектыўная праца «Гісторыя сялянства Беларусі ад рэформы 1861 г. да сакавіка 1917 г.» [34], якая была напісана супрацоўнікамі Інстытута гісторыі НАН Беларусі з удзелам супрацоўнікаў Інстытута мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору НАН Беларусі і выйшла ў свет у 2002 г. Яна грунтуецца на вялікай колькасці разнастайных архіўных і іншых крыніц, а вывады зроблены з улікам апошніх дасягненняў гістарычнай навукі. Аднак поўнасьцю вызваліцца ад так званых фармацыйна-класавых прынцыпаў аўтары не змаглі.

Значны ўклад у вывучэнне гісторыі парламентарызму ў XX ст. у Расійскай імперыі, дзейнасці дэпутатаў ад беларускіх губерняў зроблены М. М. Забаўскім у яго працы «Расійская Дзяржаўная дума ў грамадска-палітычным жыцці Беларусі (1906—1917 гг.)», а таксама ў манаграфіі «Прадстаўніцтва ад Беларусі ў Дзяржаўнай думе Расіі (1906—1917 гг.)», напісанай у сааўтарстве з У. С. Пуцікам [35], і шэрага навуковых артыкулаў. У іх комплексна прааналізаваны ўплыў аграрнага пытання на грамадска-палітычнае жыццё Беларусі ў 1894—1906 гг., адлюстраванне яго ў аграрным заканадаўстве. У працах паказана ўрадавая аграрная палітыка, якая праводзілася ў беларускім краі, ход і вынікі абмеркавання аграрнага пытання ў Асобых нарадах і мясцовых камітэтах з удзелам прадстаўнікоў грамадскасці, выяўлена месца аграрнага пытання ў дзейнасці асноўных палітычных партый, дэпутатаў першай Дзяржаўнай думы ад беларускіх губерняў і інш.

Аналіз публікацый па адзначанай тэме дазваляе зрабіць вывад пра тое, што праблема, звязаная з уздзеяннем сацыяльных працэсаў у аграрнай сферы на грамадска-палітычнае жыццё ў Беларусі у канцы XIX — пачатку XX ст., у

гістарычнай навуцы спецыяльна не вывучалася. У той жа час яна не з'яўляецца белай плямай у беларускай і расійскай гістарыяграфіі. Асобныя пытанні дадзенай праблемы з рознай ступенню паўнаты асвятляліся не толькі гісторыкамі, але і эканамістамі, і юрыстамі як дэравалуючымі, так і савецкага і постсавецкага перыядаў. Метадалагічнай базай даследаванняў былі розныя (не заўсёды навуковыя) прынцыпы, якія абумоўліваліся як узроўнем развіцця гістарычнай навукі на кожным канкрэтным адрэзку часу, так і становішчам гісторыкаў у грамадстве, наяўнасцю адпаведных грамадска-палітычных умоў для вольнай навуковай творчасці.

Паколькі савецкія, а часткова і постсавецкія гісторыкі прытрымліваліся выключна партыйна-класавага прынцыпу, іх даследаванні непазбежна насілі абмежавана-аднабаковы характар, а высновы ў большасці выпадкаў былі суб'ектыўнымі. У прыватнасці, зыходзячы з гэтага прынцыпу, савецкія гісторыкі рабілі выснову, што аграрны крызіс у Расіі на мяжы XIX—XX стст. меў сістэмны характар, што рабіла яго невырашальным у межах існуючага ладу. Так тлумачылася аб'ектыўная непазбежнасць рэвалюцыі.

Праблема заключаецца не ў тым, што ўрад быў не ў стане вырашыць аграрнае пытанне, аднак, чаму ён, маючы дастаткова поўна распрацаваныя праекты аграрных рэформ, не праводзіў іх у жыццё. А гэта значыць, што ў даследаванні размова павінна весціся найперш не пра аб'ектыўны, як гэта рабілася ў савецкай гістарыяграфіі, а суб'ектыўны фактар. Менавіта таму вінаватымі за тое, што не было зроблена, з'яўляюцца не абставіны, а людзі, кіраўнікі дзяржавы. Гэта выклікае неабходнасць даследаваць уплыў сацыяльных працэсаў у аграрнай сферы на грамадска-палітычнае жыццё ў Беларусі на мяжы XIX—XX стст. не з пункту гледжання сацыяльна-эканамічнай прадвызначанасці гістарычнага працэсу, а з пазіцыі ўліку ў першую чаргу чалавечага фактару, сацыяльных устаноў, што з'яўляліся эмацыянальным стэрэатыпам паводзін людзей ў пэўных рэальных ці патэнцыяльных сітуацыях і якія ў значнай ступені вызначалі характар іх дзеянняў у грамадска-палітычнай сферы.

ЛІТАРАТУРА І КРЫНІЦЫ

1. *Людвиг фон Мизес*. Теория и история: Интерпретация социально-экономической эволюции: пер. с англ. / Людвиг фон Мизес / под ред. А. Г. Грязновой. — М.: ЮНИТИ — ДАНА, 2001. — 295 с.
2. *Леонтьев, А. А.* Крестьянское право: Систематическое изложение особенностей законодательства о крестьянах / А. А. Леонтьев. — СПб., 1914. — 364 с.
3. *Страховский, И.* Крестьянские права и учреждения / И. Страховский. СПб., 1903. — 257 с.
4. *Ольшамовский, Б. Г.* Права по землевладению в Западном крае / Б. Г. Ольшамовский. — СПб., 1899. — 139 с.
5. *Громачевский, С. Г.* Ограничительные законы по землевладению в Западном крае, с мотивами и разъяснениями / С. Г. Громачевский. — СПб., 1892. — 21 с.
6. *Ермолов, А. С.* Наш земельный вопрос / А. С. Ермолов. — СПб., 1906. — 292 с.
7. *Горемыкин, М. И.* Аграрный вопрос. Некоторые данные к обсуждению его в Государственной думе / М. И. Горемыкин. — СПб., 1907. — 171 с.
8. *Маслов, П.* Аграрный вопрос в России / П. Маслов. — СПб., 1908. — 520 с.
9. *Довнар-Запольский, М. В.* Народное хозяйство Беларуси 1861—1914 гг. / М. В. Довнар-Запольский — Минск: Госплан БССР, 1926. — 240 с.
10. *Цьвікевіч, А.* «Западно-руссизм». Нарысы з гісторыі грамадзкай мыслі на Беларусі ў XIX і пачатку XX в. / А. Цьвікевіч. — 2-е выд. — Мінск: Навука і тэхніка, 1993. — 352 с.
11. *Турук, Ф.* Белорусское движение. Очерк истории национального и революционного движения белорусов / Ф. Турук. — М., 1921. — 144 с.
12. *Пичета, В. И.* Крестьянское и рабочее движение в Белоруссии в эпоху 1905 года / В. И. Пичета // Працы БДУ. — 1926. — № 11. — С. 105—123.
13. *Улашчык, М.* Выбранае / М. Улашчык — Мінск: «Беларускі кнігазбор», 2001. — 608 с.

14. *Шабуня, К. И.* Аграрный вопрос и крестьянское движение в Белоруссии в революции 1905—1907 гг. / К. И. Шабуня. — Минск: МВСС и ПО БССР, 1962. — 436 с.
15. *Воронова, А. И., Лукьянов, Е. П.* Революция 1905-1907 гг. в Белоруссии / А. И. Воронова, Е. П. Лукьянов. — Минск, 1954. — 57 с.
16. *Гісторыя Беларускай ССР: у 5 т.* — Мінск: Навука і тэхніка, 1972. — Т. 2. — 688 с.
17. *Проблемы аграрной истории: в 2 ч.* / под ред. член-корр. АН СССР В. Л. Янина. — Ч. 2 (XIX — 30-е годы XX в.) — Минск.: Наука и техника, 1978. — 184 с.
18. *Кожушков, А. И.* Развитие капитализма в сельском хозяйстве Белоруссии во второй половине XIX в./ А. И. Кожушков. — Минск, 1963. — 87 с.
19. *Солодков, Т. Е.* / Борьба трудящихся Белоруссии против царизма (1907—1917 гг.) / Т. Е. Солодков. — Минск, 1967. — 373 с.
20. *Липинский, Л. П.* Развитие капитализма в сельском хозяйстве Белоруссии (вторая половина XIX в.). — Минск: Наука и техника, 1990. — 252 с.
21. *Біч, М. В.* Беларускае адраджэнне ў XIX — пачатку XX ст. Гістарычныя асаблівасці, узаемаадносіны з іншымі народамі: XI Міжнарод. з'езд славістаў / М. В. Біч. — Мінск, 1993. — 29 с.
22. *Игнатенко, И. М.* Беднейшее крестьянство — союзник пролетарата в борьбе за победу Октябрьской революции в Белоруссии (1917—1918 гг.) / И. М. Игнатенко. — Минск, 1962. — 498 с.
23. *Касцюк, М.* Бальшавіцкая сістэма ўлады на Беларусі / М. Касцюк. — Мінск, 2000. — 308 с.
24. *Самбук, С. М.* Политика царизма в Белоруссии во второй половине XIX века / С. М. Самбук — Минск: Наука и техника, 1980. — 224 с.
25. *Бацяеў, В. Ф.* Развіццё грамадскіх сельскагаспадарчых аб'яднанняў беларусаў у пачатку XX ст. / В. Ф. Бацяеў // Весці НАН Беларусі. Сер. гума-ніт. навук. — 2000. — № 4. — С. 87—92.
26. *Бригадин, П. И.* Эсеры в Беларуси (конец XIX в. — февраль 1917 г.) / П. И. Бригадин. — Минск, 1994. — 152 с.

27. *Бусько, В. Н.* Экономическая мысль Белоруссии середины XIX — начала XX в: очерки / В. Н. Бусько. — Минск, 1990. — 144 с.
28. *Крук, У. П.* Сялянскі рух на Беларусі 1864—1900 гг. / У. П. Крук. — Мінск, 1993. — 175 с.
29. *Забаўскі, М. М.* Расійская Дзяржаўная дума ў грамадска-палітычным жыцці Беларусі (1906—1917 гг.) / М. М. Забаўскі. — Мінск, 1999. — 212 с.
30. *Жытко, А. П.* Дваранства Беларусі перыяду капіталізму. 1861—1914 гг. / А. П. Жытко. — Мінск, 2003. — 233 с.
31. *Панютіч, В. П.* Социально-экономическое развитие белорусской деревни в 1861—1900 гг. / В. П. Панютіч. — Мінск, 1990. — 375 с.
32. *Пичуков, В. П.* Общественно-политические позиции легальной периодической печати Беларуси в конце XIX — начале XX вв. : автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / В. П. Пичуков. — Минск, 1996. — 18 с.
33. *Смалянчук, А.* Паміж краёвасцю і нацыянальнай ідэяй. Польскі рух на беларускіх і літоўскіх землях. 1864 — люты 1917 г. / А. Смалянчук. — СПб.: Неўскі прасцяг, 2004. — 406 с.
34. Гісторыя сялянства Беларусі са старажытных часоў да нашых дзён: у 3 т. Т. 2: Ад рэформы 1861 г. да сакавіка 1917 г. / НАН Беларусі. Ін-т гісторыі; Я. К. Анішчанка, Г. Я. Галенчанка, В. Ф. Голубеў і інш. — Мінск: Бел. навука, 2002. — 552 с.
35. *Забаўскі, М. М., Пуцік, У. С.* Прадстаўніцтва ад Беларусі ў Дзяржаўнай думе Расіі (1906—1917 гг.) / М. М. Забаўскі, У. С. Пуцік. — Мінск, 1998. — 158 с.